

ՄՈՎՍԷՍ Գ. ՏԱԹԵՒԱՑԻ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԷԶՄԻԱՇՆԻ

(Շար. տե'ս «Բազմավեպ» 1990, ք. 1-2, էջ 25-39)

ՄԻԱԲԱՆԱԿԱՆ ԶԵՌՆԱՐԿ

Նոր Զուղայի հայ վաճառականներուն դերը

1573 թուին, Լուսիտանացի Օգոստինեան կրօնաւորներ, Հնդկաստանի Փորթուկալեան դաղթաւայրը Կոա քաղաքը հաստատուած էին: Անոնցմէ Հ. Սիմոն de Moraes, Հիւրմիւզ կղզին կ'երթայ քրիստոնէութիւն քարոզելու եւ կ'ըսուի թէ 1601 թուին՝ մինչեւ 300 հոգի կրցած է մկրտել: Խոստապանտա Շահը թոյլատու աչքով կը վերաբերի իր սահմաններուն վրայ՝ Արեւմտեան միսիոնարներուն ներկայութեան: Իր գլխաւոր թշնամին՝ Թուրքին կռնակէն՝ քրիստոնեայ պետութիւններուն բարեկամութիւնը վայելելու հաշիւով:

Երբ իր յաջորդը՝ Շահ Աբաս Մեծ, բռնադաղթի քաղաքականութեամբ Արեւելահայքէն մեծ զանգուածներ փոխադրելով, Ժէ. դարուն սկիզբը Նոր Զուղան կը հիմնէ, Սպահանի դիմաց, Սպանիոյ թագաւորը Փիլիպպոս Գ. (1598-1621) իրեն կը գրէ 1601 թուին՝ բանալ Պարսկաստանի դռները առեւտուրի եւ արեւմտեան միսիոնարներուն: Իսկ յաջորդ տարին, 1602 թուին, իբր իր պատգամաւորները երեք Օգոստինեան կրօնաւորներ կը ղրկէ: Շահ Աբաս անոնց հետ պատերազմի եւ առեւտուրի մասին խօսելէ զատ, կ'արտօնէ որ անոնք կարենան Սպահանի մէջ ունենալ վանք ու եկեղեցի, ու 2000 սկուդ ալ կը նուիրէ: Անոնք յանուն իրենց աղքատութեան ուխտին՝ կը հրաժարին դրամական նուէր ընդունելէ, բայց Սպահանի Հոսէյնիէ թաղին մէջ կ'ընդունին հող, ուր կը կանգնեն տուն մը՝ իրենց բնակութեան համար եւ յարակից մատուռ, 1603 թուին:

1605ին Շահը կը յայտնէ գրով Փիլիպպոս Գ. Թագաւորին՝ իր համակրանքը եւ գոհունակութիւնը Օգոստինեան կրօնաւորներուն ներկայութենէն. մանաւանդ պարսկազէտ Հայր Անտոն de Gouveia անձին հանդէպ: Այսպէս նա իր հեռատես քաղաքականութեամբ կ'ուզէ ծառայեցնել իր քաղաքական նպատակներուն Արեւմուտքի քրիստոնեայ պետութիւններուն երկրէն եկող միսիոնարները¹:

Այնուհետեւ հետզհետէ Արեւմուտքէն կը հասնին Սպահան այլեւայլ կրօնաւորական միաբանութիւններու միսիոնարներ, այս անգամ Հռոմէն առաքուած: Այսպէս 1604ին կարմեղեան կրօնաւորներ, Ս. Փրանկիսկոսի կարգէն Վեղարաւորները (Կաբուչին) 1628 թուին, ապա 1653ին Թիսուսեաններ, որոնք բոլորն ալ Սպահանի մէջ կը բանան վանատուններ եւ առաքելական կայաններ: Վերջինները միայն ի Նոր Զուղա: Հուսկ կը հասնին եւրոպացի Դոմինիկեաններ, 1677 թուին:

Այսպէս Արեւմուտքի լատին միսիոնարներուն ներկայութեան տեսակէտէն, Սպահան՝ Կ. Պոլսի Օսմանեան մայրաքաղաքէն վար չի մնար: Նոր Զուղայի հայ վաճառականները չփման մէջ կը մտնեն նորեկ լատին միսիոնարներուն հետ:

Հայազգի վաճառականները, ինչպէս Օսմանեան հողերուն վրայ, այսպէս Պարսից երկրին մէջ, հպատակ այդ տէրութեան, իրենց կենցաղով, տարազով, լեզուով՝ նման տեղացի ժողովուրդին, եւ առեւտուրի տիտղոսով ներկայ Պարսից ծոցի եւ Արեւմտեան Հնդկաց շուկաները, - որ Սպանիոյ եւ Փորթուկալի ձեռքն էին, - կը վայելեն Արեւմուտքի կողմէն միւս ոչ-քրիստոնեաներուն հաւասար վերաբերմունք:

Սպահանի հայերուն համար, լատին միսիոնարներուն հետ յարաբերութիւններուն առթիւ, այժմէական կը դառնայ Հռոմի Եկեղեցիին հետ Հայաստանեայց Եկեղեցիին միաբանական հարցը: Այս շարժումին, հայ եկեղեցականները չէին կրնար անտարբեր մնալ, մանաւանդ որ Եկեղեցիին նիւթականը կ'ապահովէին տեղւոյն հայ

1. A. BUGNINI, *La Chiesa in Iran*, Roma, 1981, p. 120-122, 125. Շահ Աբասի, ինչպէս նաեւ իր յաջորդներուն այսպիսի թույլատու քաղաքականութիւնը քրիստոնեայ փոքրամասնութեանց հանդէպ, տեւական եղած չէ: 1621-1622 տարիներու ընթացքին, Նոյն ինքն Շեհ Աբաս Մեծը հալածանք հանած է քրիստոնեաներու դէմ. նահատակներ չեն պակասած հայ համայնքէն ալ: Իբր թէ հայ կնոջ մը զանգաւոր իր դէմ՝ առիթ տուած ըլլայ, եւ քրիստոնեայ ժողովուրդը, մանաւանդ Հայերը, իսլամացնելու քաղաքականութեան ձեռնարկած ըլլայ: Առաքել Դավրիժեցի արձագանգ կ'ըլլայ՝ 1621-1622 տարիներուն գործադրուած հարստահարութեանց (զլ. ԺԴ. 122-128): Շուրջ քառասուն հայ գիւղերու բնակիչները ենթարկուեցան այդ կեղեքումներուն:

1674 թուին, Շահ Սուլէյման Նոր Զուղայի հայ մեծաւուններուն դէմ, 1678ին՝ դարձեալ Հրեայ եւ Հայ փոքրամասնութեանց դէմ:

մեծատունները: Զուղայեցի վաճառականները, իրենց առևտրական ցանցով ներկայ էին թէ՛ Արեւելքի եւ թէ՛ Արեւմուտքի շուկաներու վրայ, մեծ գումարներ ի պահ դրած Արեւմուտքի քրիստոնեայ դրամատուններու մէջ, տեւական շփումի մէջ էին անոնց առևտրականներուն հետ, եւ «հերձուածող» որակումը, որ իրենց յատկացուած էր, ճիշտ անոր համար որ եկեղեցին որուն կը պատկանէին, հաղորդակցութեան մէջ էին գտնուելու Հռոմի հետ, թէ՛ կը վերաւորէր գիրենք եւ թէ՛ կը զրկէր Արեւմուտքի քրիստոնեաներուն վերապահուած առանձնաշնորհութիւններէն:

Հայր Յովհաննէս Թադէոս di S. Eliseo, Պարսկաստանի Կարմեղեան առաքելութեան մեծաւորը, որ 1632ի վերջերը, եպիսկոպոս ձեռնադրուած է, իր մէկ հանգամանաւոր Տեղեկագիրին մէջ, ՀՍԻ Ժողովին ներկայացուցած, որուն երեք վերջին հատուածները նուիրած է հայ քրիստոնեայ տարրին, ի միջի այլոց ողջմտութեամբ կը գրէ. «Պէտք է արհամարհել զանոնք՝ հերետիկոս կամ հերձուածող կոչելով, մէկ քանի սխալանքի համար, որովհետեւ եթէ կան ինչ ինչ մոլար հաւատալիքներ՝ ոմանց սեփական է դա»²:

Որո՞հ նազար, որ մեծ ազդեցութիւն ու հմայք կը վայելէր Շահին արքունիքը, բարեկամ էր ոչ միայն Մովսէս Տաթեւացի Վրդ.ին ու

2. SOCG, v. 209, f. 248v. GEORGES GOYAU, «La France missionnaire» իր գրքին մէջ (Paris, 1948, v. I, p. 237-238), կը պատմէ հետեւեալը՝ Փրանկիսկեան Վեղարաւոր (Capucins) կողմէ կրօնաւորներուն Սպահան մուտքը նկարագրելով.

Անոնք առաքուած էին Լուդովիկոս ԺԳ. Թագաւորին կողմէ, Կարդ. Ռիւրիէօյի վարչապետութեան օրով: Երեք միսիոնար Մարսիլիայէն կը մեկնին, որոնցմէ մէկը Հալպէ կը կենայ՝ Պաղտատի համար, երկուքը՝ որոնք են Հ. Փասիֆիք de Provens եւ Հ. Գաբրիէլ de Paris, 1628ի Սեպտ.ի կէսին Սպահան կը մտնեն:

Որո՞հ Մուշեղ անուն հայ մը, որ չորս տարիներ առաջ Փարիզ ծառայութիւն մը գտած էր Հ. Փասիֆիք de Provensի կողմէ, կը հիւրասիրէ երկու միսիոնարները իր տան մէջ, Նոր Զուղա:

Երբ լուրը Հայոց Արքեպս.ին ականջը կը հասնի - հաւանօրէն ինչպէս Վրդ. Կեսարացիին - կը ստիպեն միսիոնարները որ Հայոց վանքը փոխադրուին: Թափօրով եկեղեցի կ'ընտելանին զանոնք, վարդապետով կը լուան անոնց ոտքերը եւ գլուխը կը սրսկեն, իբրեւ Քրիստոսի առաքեալները, եւ Հայոց վանքը կը հիւրասիրեն:

Որո՞հ նազար կ'այցելէ, եւ կը հարցնէ թէ արդեօք ընծաներ ունին Շահին նուիրելիք. անոնք թէ բերած են նկարները Լուդովիկոս ԺԳ. Թագաւորին, անոր մօրը Տէ Ամիշիսին եւ տիկնոջը: Որո՞հ նազար կը յայտարարէ թէ իբր նուէր անոնք հաճելի կ'անցնին Շահին:

Այսպէս, տասնեակ մը օրեր, անոնք Հայոց վանքը իջեւանելէ ետք, Կարմեղեան միսիոնարներուն մեծաւորը՝ Հ. Յովհաննէս Թադէոս, զանոնք իր վանատունը կը տանի, Սպահան:

Ignazio da Seggiano (L'opera dei Cappuccini... Or. Chr. Analecta, Roma, 1962, v. 163, p. 330) կը գրէ թէ Մովսէս էր Արքեպս.ը, որ իրենց այդ սիրալիկ ընդունելութիւնը վերապահած էր: Իրօք ալ՝ 1628 թուին, Մովսէս Տաթեւացի Նոր Զուղա կը գտնուէր:

Կթղ.ին, այլ նաեւ եւրոպացի միսիոնարներուն, որոնք Սպահան հաստատուած էին: Ասիկա կը նպաստէ երկու կողմերու բարեկամական յարաբերութիւններուն: Ատոր արձագանգը կը հասնի շուտով մինչեւ Հռոմ:

Fra Eugenio di S. Benedetto, Կարմեղեան մեծաւորը, 1627 Փետր. 24ի իր Տեղեկագրով, Ս. Ժողովին կը յայտնէ Նոր Զուղայեցիներուն միաբանական տրամադրութիւնները Հռոմի հետ, որուն վարդապետութիւնը, կը գրէր նա, առհասարակ անոնք կ'ընդունին: Թէպէտ անոնց ըսելու կերպէն կը թուի թէ Գրիստոսի մէջ մի քննութիւն կը խոստովանին, հասկնալու եւ մեկնելու կերպը չի՝ տարբերի մերինէն: Ֆռանկներ ու Հայեր իբր սիրելի եղբայրներ են, թէ իրենք մաս չունին բաժանման մէջ. ոմանք Հռոմ գալ կը փափաքին. եթէ Հռոմ դպրոց բացուի իրենց մանուկներուն համար՝ յարաբերութիւնները աւելի եւս կը բարուքին. իրենց վարդապետները շատ յարգուած են Շահէն, որոնց ամէնուն գլուխն է Մովսէս Վրդ., բարեկամ մեր Հայերերուն, եւ որ ձեռքովս ընդունեցաւ Նորին Սրբութեան գիրը: Հաւանական թեկնածուն է Կաթողիկոսութեան, յետ Շահին Պաշտատէն դարձին³:

1629 Օգոստոս թուակիր նամակով մը, Նոր Զուղայի ֆրանսացի նուիրակին ձեռքով առաքուած, Ս. Ժողովը կը շնորհաւորէ խոնա նազարը, իր բարեացակամութեան ու առատաձեռնութեան համար՝ հանդէպ Վեղարուոր (Կաբուչին) Հայրերուն⁴:

Սասնաւորապէս մտերմական էին յարաբերութիւնները Կարմեղեան Հ. Յովհաննէս Թադէոս di S. Eliseoին հետ: Սա 1629ին Նոր Զուղայէն Հռոմ կը մեկնի: Զոյգ հայ եպիսկոպոսները, որոնց միացաւ Մովսէս Տաթեւացին, կը ներկայացնեն անոր հետեւեալ առաջարկները տանել ՀՍ.ի Ս. Ժողովին. ա) Հռոմ հայ դպրատուն մը բանալ, բ) հայ վաճառականներուն՝ որոնցմէ էր խոնա նազար, շնորհուի Պապին Պետութեան մէջ ու Եւրոպա առեւտրական կայաններ, մաքսէ ազատ ապրանք մտցնելու իրաւունք:

Ս. Ժողովը՝ 1630 Մարտ 19 եւ Յուլիս 23ի նիստերու ընթացքին, կ'որոշէ թէ՝

1) Հայերը կարող են Պապին հոգերուն եւ քրիստոնեայ պետութիւններուն մէջ, իրենց ծախքով շուկայ հաստատել, իրենց վաճառքներուն համար, եւ զառուցանել իրենց ծախքով եւ իրենց գործածութեան՝ եկեղեցիներ կամ մատուռներ, սեփական քահանայով:

2) Այս թոյլտուութիւնը այն վաճառականներուն համար միայն՝ որոնք՝ Հռոմի Եկեղեցիին հետ եկեղեցական հաղորդակցութեան

3. Lusitania-India-Japonia, 1629, f. 258-259. ԱԿԻՆՍԱՆ, Ամդ, էջ 336-337:

4. Lett. volg. 1629, v. 8, f. 132.

մէջ են, այսինքն «կաթողիկէ են եւ կամ ըլլալ կ'ուզեն», անոնք մաքսէ ազատ (franchise) ճանչցուելու մենաշնորհը կ'ունենային: «Եւ որպէսզի անոնք՝ նոյն իրաւունքով ուրիշ քրիստոնեայ հողերու վրայ ալ կարենային հաստատուիլ...», Ժողովը կ'որոշէր գրով յանձնարարել անոնց:

1630 Սեպտ.ի որոշումով Հայր Յովհաննէս Թադէոս di S. Eliseo կը տանի Հռոմի այդ պատասխանը Զուղայեցիներուն, թէ՛

1) Պապը իր տէրութեան սահմաններուն մէջ պիտի չնորհէ տեղեր հայ վաճառականներուն, որպէսզի հոն կարենան ապրիլ իրենց ծախքով, եւ նոյնին համար պիտի դիմէ ուրիշ իշխաններու, «պայմանաւ որ ըլլան հռոմէական Եկեղեցւոյ հետ հաղորդակցութեան մէջ»:

2) Եթէ Դպրանոցի (Collegio կամ Seminario) չէնքը ու կարասիները գնել յանձն առնեն, «պիտի կազմուի իր ժամանակին՝ 405 աշակերտի համար Դպրանոց մը»: Նմանապէս պիտի կարենան տպաւորան ընալ իրենց պաշտամունքի գիրքերուն տպագրութեան համար, պայմանաւ անշուշտ կանխիկ գրաքննութեան⁵:

Հ. Յովհաննէս Թադէոս երկար կը յապաղի Հռոմ, անշուշտ եպիսկոպոս անուանուելուն հետեւանքով: 1633 Յունուար 5 թուով նամակ մը կը յանձնուի իրեն Ս. Ժողովէն, ուղղուած իրենց Նազարին, ուր ասոր կը հաղորդուի թէ սոյն Հայրը Սպահանի լատին Առաքելութեան եպիսկոպոս օծուած է, եւ որովհետեւ ծեր է՝ իրեն տրուած է Աթոռակից մըն ալ, Հայր Տիմոթէոսի անձին մէջ: Կը մնայ Ձեզի եւ Զուղայի հայ վաճառականներուն, կը գրուի, Հռոմ Ձեր ազգին համար բացուելիք Դպրանոցին ընել ինչ որ անկ է, ի փառս Աստուծոյ եւ յօգուտ ձեր ազգին⁶:

Այս թղթակցութեան հետեւանքը չենք գիտեր: Հ. Յովհաննէս Թադէոսի կանխահաս մահը արգելք կ'ըլլայ հաւանօրէն. գրեթէ միաժամանակ կը մեռնի Մովսէս Կաթողիկոսն ալ (1633 Մայիս): Թո՛ղ որ Լվովի թեմին շուրջ ծագած տարաձայնութիւններն ալ պղտորած էին Հայ-Հռոմ միջոյլորտը:

Մովսէս Տաթեւացիի միաքանակամ ձեռնարկը

Տարակոյս չկայ որ Մ. Տաթեւացին, երբ տակաւին Կ. Պոլիս կը գտնուէր Գրիգոր Կեսարացիի իբր աշակերտ, տեղեակ էր Մելքիսեթ Կթլ.ին, Յովհաննէս իր ու Զաքարիա Պատրիարքներուն եկեղեցական յարաբերութիւններուն որ կը մշակէին 1610 թուականէն սկսեալ, Հռոմի Աթոռին հետ, Պօղոս Ե. Պապին Քահանայապետութեան (1605-1621) եւ անոր յաջորդ Գրիգոր ԺԵ.ի (1621-1623) օրերուն:

5. Acta, v. 7, f. 34, n. 15; f. 100. ԱԿԻՆԵԱՆ, Ամդ, էջ 388:

6. ԱԿԻՆԵԱՆ, Ամդ, էջ 388-390:

1612ին, երբ Զաքարիա Վանեցի Հռոմէն Կ. Պոլիս կը դառնայ նամակներով եւ ընծաներով՝ Մելքիսեթին յանձնելի, Մովսէս հոն էր, տեղեակ անշուշտ վէճերուն ընդ մէջ Վանեցիին եւ Գրիգոր Կեսարացիին. վերջինս բուռն հակառակորդ «Փռանկ»ներուն, բայց Մովսէսին «հոգեւոր հայր»ն էր:

Մովսէս՝ վարդապետ օրհնուելէն ետք, կը տեսնենք որ բարեկամական էին իր յարաբերութիւնները թէ՛ Սպահանի Կարմեղեանց եւ թէ՛ Նախիջեւանի Ունիտոր Դոմենիկեանց հետ: Անշուշտ, ամբողջապէս չէին զուգադիպիր իր տեսակէտները, իր վարդապետին՝ Գրիգոր Կեսարացիին տեսութիւններուն հետ⁷:

Տեղեակ էր Գրիգոր Կեսարացիի զգացումներուն, բայց թէ այդ մարդին մէջ որքան անկախ եղած է անոր վարդապետին խորհելակերպէն, մենք կը նշմարենք իր գործունէութեան չրջանին իբր վարդապետ եւ իբր Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց:

Ան՝ քրիստոնէական վերաշինող վերաբերում կը մշակէ թէ՛ Սպահանի եւ թէ՛ Նախիջեւանի լատին թեմին մէջ աշխատող միսիոնարներուն հետ: Այս մասին իրեն հետ կը գործակցին նաեւ իրեն լաւագոյն աշակերտները, Ուաչատուր Վրդ. Կեսարացին, Արիստակէս Վրդ. Շամբեցին: Համախոհ եղած է Ուոճա Նազար, որուն համար ալ ՀՍ.ի Ժողովէն զնահատանք գտած էր:

Ակիւնեան կը գրէ. «Մովսէս եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ընդունելէ ետք, հաւանօրէն 1623 թուականէն ետք, երբ հրաւիրուեցաւ Նոր Զուղա, 1624ին, ունեցաւ առիթ տեսնուելու հոն տեղւոյն լատին առաքելներուն հետ: Շատ կանխակալ կարծիքներ՝ այդ մերձեցումով՝ երկուստեք տեղիք տուին: Զգաց ինքն ալ հայ եւ լատին եկեղեցիներու մերձեցման, բարեկամական աղբրսի հարկաւորութիւնը: Անջատման գծերը չհամարեցաւ այնքան կարեւոր՝ կարեւորագոյններէն հրաժարելու աստիճան: Նախ անձամբ տուաւ իր հաւանութիւնը ենթարկուելու Հռոմայ Ս. Գահին ճոխութեան, եւ ապա խոստացաւ վէճի առարկայ կէտերը դնել եպիսկոպոսներու Ժողովի զննութեան»⁸:

Մովսէս Տաթեւացիին, ինչպէս նաեւ իրեն աշակերտ Ուաչատուր Վրդ. Կեսարացիին յարաբերութիւնը Հռոմի եկեղեցիին հետ, դիւանական հետքերու լոյսով որ ցարդ մեզի ծանօթ է, 1625 թուին սկսած կը թուի:

ՀՍ.ի Ժողովին 1625 Յունիս 13ի եւ Օգոստոս 22ի նիստերուն մէջ, կը զեկուցուի Մելինոյ Կարդինալի կողմէ, Հ. Պրոսպէրոյ dello Spirito Santo Կարմեղեան միսիոնարէն մատուցուած խնդրանքը, նուիրելու

7. ԱԿԻՆԵԱՆ, ԱՌդ, էջ 332-337:

8. ԱԿԻՆԵԱՆ, ԱՌդ, էջ 334-335:

Մովսէս Վրդ․ին եւ Խաչատուր Վրդ․ Կեսարացիին, – որոնց ուղղափառ դաւանանքի մասին վկայ է սոյն Հայրը, – չուրջառ իր սարքով, Սրբազան Պապին կողմէ, ի նշան բարեացակամութեան. եւ երկրորդ՝ Թոյլատրել որ անոնք կարենան եկեղեցական պաշտամունք կատարել միսիոնարներու մատուռներուն մէջ, եւ ասոնք փոխադարձաբար Հայոց եկեղեցիները: Վերջապէս կատարեալ փոխ-հաղորդակցութիւն զոյգ եկեղեցիներուն միջեւ, տեսակ մը intercommunion:

Ս. Ժողովը զրապէս կը պատասխանէ հետեւեալ պայմանով. եկեղեցական սպասները տանիլ ու Մովսէս Վրդ․ին եւ ընկերներուն՝ յանձնել Պապին անունով, եթէ կանոնական ընկալեալ Հաւատոյ դաւանութիւնը ընելու ըլլան, այլապէս յանձնել զանոնք պարզապէս Կարմեղեան Հայրերու կողմէ⁹:

1625 Յունիս 13 վերոյիշեալ արձանագրութեան մէջ կը կարդանք խնդրոյ առարկայ Քրիստոնէական վարդապետութիւն կոչուած գիրքին մասին՝ թէ «խմբագրուած Հայոց կողմէ, Քաղկեդոնի Ժողովէն ետք, ընդդէմ նոյն ինքն Քաղկեդոնի Ժողովի վարդապետութեան եւ առաջուած Մովսէս Վրդ․ի կողմէ, որպէսզի ատոր ալ պատասխան տրուի: Ս. Ժողովը հրահանգեց նախ լատին լեզուի Թարգմանել տալ եւ յանձնել մէկ քանի հմուտ անձերու, որպէսզի ատոր մասին ալ զեկուցանեն»¹⁰:

Մեզի յայտնի չէ տակաւին թէ խնդրոյ առարկայ այս հայերէն գրուածքը ինչ բանի մէջ կը կայանար, որուն մասին Մովսէս Վրդ․կ'ուզէ գիտնալ Հռոմի տեսակէտը: Նկատուած գրուածքին դաւանական բնոյթը, ատոր մասին վերջին խօսքը կրնար ըսել միայն Sant'Ofizio Հաւատաքնութեան Ժողովը:

1625 Օգոստոս 22 նիստով, կը հրահանգուի Սպահանի միսիոնարներուն, որպէսզի հետամուտ ըլլան որ Մովսէս Արքեպս․ը ու անոր պաշտօնեաները «վկաներուն առջեւ, ի ծածուկ, տան կաթողիկէ հաւատքի դաւանութիւնը եւ զայն զրկեն Հռոմ: Այս կարեւոր է Թոյլատրելու համար որպէսզի իրենք (միսիոնարները) Հայոց եկեղեցիներու մէջ եւ փոխադարձաբար հայերը մեր եկեղեցիներուն մէջ կարենան պատարագ մատուցանել»¹¹:

Այս սկզբնական յարաբերութեան, որ դեռ միջնորդութեամբ է Սպահանի միսիոնարներուն, կը յաջորդէ Մովսէս Վրդ․ Տաթեւացիին Թուղթը 1626 Օգոստ. 17ին առ Ուրբանոս Ը․ Պապ, ստորագրուած Խաչատուր Վրդ․ Կեսարացիէն ու Արիստակէս Վրդ․ Շամբեցիէն: Այս Թուղթին ամբողջական պատճէնը, որուն բնագիրը կը պահուի ՀՍԻ

9. Acta, v. 3, f. 233-234, n. 2, 4; f. 250, n. 5.

10. Acta, v. 3, f. 234, n. 4. ԱԿԻՆՆԱՆ, ԱՌՊ, էջ 337-343:

11. Acta, v. 3, f. 250. ԱԿԻՆՆԱՆ, ԱՌՊ, էջ 339:

Ժողովին դիմանին մէջ, հրատարակուած է Ոսկան Վրդ. Երեսանցի եւ իր ժամանակը մեր գրած մենագրութեան մէջ (էջ 267-269):

Օրմանեան (Ազգ. Բ. 1859), նախ տարակոյսի կ'ենթարկէ թէ Մովսէս Կթղ. Հոռմի հետ թղթակցած ըլլայ: Սակայն զգալով ոյժը փաստերուն ի նպաստ այսպիսի յարաբերութեան, որոնց կ'ականարկեն Չամչեան, Պալճեան, Տաշեան եւ ուրիշներ, որոնց մէջ կար նաեւ նոյն ինքն Գրիգոր Վրդ. Կեսարացին, ճիշդ կը թափէ մեկնելու անոնց միտքը:

Ի՞նչ կ'ուզեն այս երեք հայ վարդապետները Հոռմի Եպս.էն. ինչո՞ւ ձեռնարկած են գրել անոր:

Երեք նիւթեր կը շօշափեն, երեքն ալ եկեղեցաբանական. ա. Նախ կը յայտնեն թէ կը գտնուին այլասեռներուն մէջ, իրենց փոքրիկ հօտով, «իբր զայծեամն ի մէջ որսորդաց»: Աստուծոյ փառք կու տանք, «զի քրիստոնեայք եմք եւ անունն Քրիստոսի կոչեցեալ է ի վերայ մեր...», ըստ Պօղոսի՝ «հաճեալ եմք ի չարչարանս»: Ապա կ'անցնին իրենց բուն նիւթին, այսինքն՝ «նախ սէրն որ կայ ի մէջ երկուց ազգացս, Հայոցս եւ Լատինացւոց, զոր հաստատեցին Հարքն մեր սուրբն Սեղբեստրոս Պապն Հոռմայ եւ սուրբն Գրիգոր Լուսաւոր իրչն Հայոց Մեծաց, զնոյն եւ ի ձէնջ հաստատել խնդրեմք»:

Ա. Ահա հիմնական շարժառիթը գրութեան. Եկեղեցական հաղորդակցութեամբ վերաբարձոււմ, ընդ մէջ Հայոց եւ Հոռմի Եկեղեցիներուն:

Նամակագիրները Քրիստոսի Եկեղեցիին միասնականութեան հաստատելու շարժած ողջմտորէն կը պատճառաբանեն. «Եթէ հովիւք ոմանք մարտեան ընդ միմեանս, զի՞նչ մեզ կայ հօտիցս, եւ անխտմանս մերոյ պատճառ՝ թէ Դէոսկորոս է, թէ Փլաբիանոս, եթէ ով որ եւ իցէ, տացեն Քրիստոսի պատասխանի»: Բայց մենք զիրար սիրենք հոգեւոր սիրով Պօղոս Առաքեալին յորդորին համաձայն՝ թէ իրարու անդամներ ենք:

Բ. Նամակագիրները, անցնելով Հայաստանեայց Եկեղեցիին դաւանանքին, կ'ուզեն հերքել ու փարատել Լատիններուն կասկածները առհասարակ անոր ուղղափառութեան մասին. «Ո՛չ եթէ Հերէտիկոս եմք մեք կամ հերձուածող, որպէս կարծէք դուք, այլ ուղղափառ եմք, ըստ դաւանութեան հոգեւոր Հարցն մերոց, եւ նզովեմք յանուանէ զամենայն հերէտիկոսն՝ զԱրիոս, զՄակեդոն, զՆեստոր, զԵւտիքէոս եւ զամենայն համախոհս նոցին»:

Եւ ապա կու տան լուսաբանութիւնը Քրիստոսի մէկ անձի մէջ երկու բնութեան դաւանանքին վերաբերմամբ, որ Քաղկեդոնի Ժողովէն որդեգրուած բանաձեւն էր, ի զօրու բոլոր Արեւմտեան Եկեղեցիներու եւ Բիւզանդականին մօտ, սա յստակ տողերը բանաձեւելով. «Զի թէ-

պէս մի անմիջականութիւն Գրիստոսի, որպէս կարծէք թէ Եւտիքեան (մտօք) է, բայց զենմբ ընդ նմին թէ անշիտք (մարդկային ու աստուածային երկու բնութիւնները): Եթէ ոչ անաւաք անշիտք, էր չարաչար հերձիք (= հերետիկոսութիւն): Քանզի որպէս դուք ասէք, երկու բնութիւն, որ է նեստորի, բայց ասէք թէ անբաժն (անբաժան): Եթէ ոչ ասէիք զանբաժն ընդ երկու բնութեանն, էր չարաչար հերձիք (այսինքն կը դառնար նեստորի մոլորութիւնը): Բայց մեք ասեմք մի բնութիւն անշիտք, եւ դուք ասէք երկու բնութիւն անբաժն, եւ երկուցն խօսից գորութիւն մի է ուղիղ»:

Հաւատքի անյեղի ճշմարտութիւնները, աստուածաբանական լեզուով արտայայտելու մէջ, թէ pluraliste բանաձեւում ընդունելի է, ահա ժէ. դարու սկիզբը՝ այս երեք Վարդապետները արդէն կ'ենթադրեն, դրութիւն որ մերօրեայ Վատիկանի Բ. Տիեզերական ժողովէն վերջ պիտի ընդհանրանար լատին աստուածաբաններու մէջ ալ:

Գ. Տօներու եւ պահքերու մէջ տարբերութիւնները երկու եկեղեցիներու մէջ, պարզապէս են ազգային աւանդութիւններ, յարգելի, անվնաս: Անոնց զանազանութիւնը պէտք է առիթ ըլլայ սիրոյ պատուիրանը խզելու: Կը լսենք թէ ուխտի կամ առեւտուրի համար մեզմէ հոն գացողները կը բռնադատուին ձեզմէ, ոմանք «թէ նզովեա՛լ զթոհայրապետն եւ դաւանեա՛լ զմեր դաւանութիւնն», որուն պատճառով Ձեր անունը հոս կը վատահամբաւուի: «Վասն որոյ աղաչեմք նամական այս՝ մի՛ եւս առնել զայդպիսի սովորութիւն, այլ ի կամս ապաստան արասցիք: Եթէ ոչ կամաւ դաւանի, եւ խոստովանի եւ Սրբութիւն (Հաղորդ) խնդրէ՛ տուք, եւ թէ ոչ՝ մի՛ բռնադատեք զանյօժարսն: Եթէ Առաջնորդին հրամանաւն եւ թղթովն ոչ իցէ եկեալ՝ մի՛ ընդունիք»:

Երեք Վարդապետները հոս քրիստոնէական հոգիէ շարժած, եւ լայնախոհօրէն լաւազոյն ուղին կը համարին հաղորդակցութեամբ սերտացումին համար՝ Intercommunion:

Պէտք է մատնանշել որ երեք Վարդապետներու այս ձեռնարկէն բացակայ է մարդկային կամ քաղաքական որեւիցէ դիտում: Անոնք կը ձգտին պարզապէս գետինը հարթել, դարբնու երկայնքին ընդհատուած եկեղեցական հաղորդակցութիւնը կրկին վերահաստատելու համար, երկուստեք բարդուած փոխադարձ կասկածի եւ անվստահութեան հոգին վանելով, անճիշտ ենթադրութեան միջնորդութեամբ յստակել, ու նպաստաւոր պայմանները ստեղծել եկեղեցական լրիւ հաղորդակցութեան:

Մովսէս Վրդ. երբ այսպիսի կեցուածք մը կ'որդեգրէ՝ տակաւին կաթողիկոս ընտրուած չէր, ո՛չ ալ ծագած էին Լվովի հայ թեմի տիրահռչակ խռովութիւնները:

Պէտք է ըսենք որ Մովսէս Տաթեւացի իր այս պարզ գրութեամբ, կը միանայ ի միջի այլոց՝ զինքը կանխող Ս. Ներսէս Շնորհալիի, որ միաբանական խօսակցութիւն կ'ողջունէր Բիւզանդիոնի կայսեր խողովակով՝ Կ. Պոլսոյ Աթոռին հետ:

Հոռմի դիրքը

Տարի մը անց, 1627 Օգոստոս 28ի ՀՍ.ի Ժողովի նիստի ընթացքին կը զեկուցուի Հայոց առաջարկը Հոռմի Եկեղեցիին հետ վերանորոգելու եկեղեցական հաղորդակցութեան զօդը: Անշուշտ, 1626 Օգոստոս 17ի երկից Վարդապետաց առ Ուրբանոս Ը. Թուղթին առիթով: Ժողովական Հայրերը նկատած թէ Sant'Offizio Հաւատաքննութեան կը վերաբերի դաւանական ամէն հարց՝ Թղթածրարը ատոր կ'առաքեն:

Իսկ 1628 Փետր. 4 եւ Դեկտ. 12ի ՀՍ.ի Ժողովին նիստերու քըննութեան նիւթ կ'ըլլայ Մովսէս Վրդ.էն ղրկուած Գրիստոմէական վարդապետութիւնը, եւ Sant'Offizio Ժողովը կու տայ անոնց լուծումները: Կը գովեն նաեւ Դոմինիկեան Հայր Emidioի եռանդը եւ կը յանձնարարեն իրեն Յայսմաւուրք մը ճարել Ս. Ժողովին համար¹²:

1628 Փետր. 16ի նիստին, ՀՍ.ի Ժողովին Կարգինալները կ'որոշեն ղրկել Մովսէս Վրդ.ին եւ իր զոյգ ընկեր Վարդապետաց՝ Գրիգոր ԺԳ. Պապին (1572-1585) Հաւատոյ դաւանութեան բանաձեւը¹³:

ՀՍ.ի Ժողովը, որուն իրաւասութեան ծիրին մէջ էր նոյն հարցով զբաղիլ, 1628 Փետր. 19ի իր նամակով, ուղղուած Սպահան, Կարմեղեաններու Մեծաւորին, այսպէս կը պատասխանէ Մովսէս Արքեպիսկոպոսին. թէ՛ իր Թուղթին բովանդակութիւնը, Ս. Ժողովի այն նիստին մէջ որ գումարուած է Ն. Ս. Ուրբանոս Ը. Պապին նախադասութեամբ, մեծ գոհունակութիւն պատճառած է: Իսկ անոր շօշափած հարցերէն ինչ կը հայի դաւանական ու միաբանական հարցին, թէ ի՞նչ պէտք է ընել որպէսզի վերահաստատուի Ս. Սեղբեստրոսի ու Հայ ազգին հետ եղած եկեղեցական հաղորդակցութիւնը՝ Ս. Պետրոսի Աթոռին հետ, Սպահանի Կարմեղեան մեծաւորին հրահանգուած է Զեզի պարզաբանել:

1628 Փետր. 19 Թուակիր այդ Թուղթին պատճէնը կը ղրկուի նաեւ Մովսէս Վրդ. Տաթեւացիին, միանգամայն Փլորենտինոյ Ժողովին Հայոց վերաբերող հատուածին հայերէն թարգմանութիւնը եւ Արեւելեանց համար բանաձեւուած Հաւատոյ դաւանութիւնը: Վերոյիշեալ միսիոնարին կը յանձնարարուի հրաւիրել Մովսէս Արքեպս.ը եւ իրեն

12. Acta, v. 4, f. 274, n. 1. - Acta, v. 6, f. 11, n. 12; f. 179, n. 10.

13. Acta, v. 6, f. 18, n. 1.

ընկեր Վարդապետները, եւ անոնց հետեւորդ ժողովուրդը՝ նզովելու եւտիքէն ու Դիոսկորոսը, յայտնապէս ալ դաւանիլ Քրիստոսի աստուածամարդկային խորհուրդը. Երկու բնութիւն մէկ ամձի մէջ: Նաեւ թէ Ս. Լեւոն Ա. Պապը հերետիկոս եղած չէ: Կը հաղորդուի, հուսկ, նոյն նամակընկալ Հօր՝ թէ կրնայ վստահացնել յիշեալ երեք եպիսկոպոսները եւ հայ ժողովուրդը, թէ պիտի վայելեն Հռոմի Քահանայապետներուն լաւագոյն վերաբերմունքը¹⁴:

Ծանօթ է թէ 1628 տարւոյն վերջերը, այս բանակցութիւնները կ'ընդմիջուին Մովսէս Տաթեւացիին ընտրութեամբ Ս. Էջմիածնի դահակութեան: 1629ին սկիզբը, ան կ'օծուի Կաթողիկոս: Հայր Պրոսպեր այս դէպքին նպաստաւոր արձագանգը կը հասցնէ Հռոմ:

Ուստի Վրդ. Կեսարացիին սիրալիւր թուղթ մը ուղղած է Հայր Պրոսպեր dello Spirito Santo միսիոնարին, գրելով թէ թէեւ մարմնով մեզմէ հեռու ես, բայց միշտ մեր միտքին մէջ ես, «եւ խնդրեմք ի ձէնջ զի զմեզ յաղօթից չմոռանաս»: Նշաններ են երկու կողմերուն մէջ տիրող սիրոյ եւ վստահութեան զգացումներուն: Ուստի Վրդ.ին այս գրուածքը անթուական է, բայց կայ նամակագրին կնիքը: Հաւանօրէն 1626-1629 տարիներուն մէջ գետեղելու է գայն: Հ. Ակինեան հայացուցած է վերոյիշեալ օտարալեզու նամակներուն պատճէնները¹⁵:

ՀՍ.ի ժողովին 1628 Փետր. 19 թուակիր թուղթին բովանդակութեան հետ սերտ աղերս ունին, այդ թուականէն չորս տարի ետք, - 1632 Նոյեմբեր 22ին, - Ուրբանոս Ը. Պապին անունով, երեք վերոյիշեալ վարդապետներուն ուղղուած նամակը: Դա՝ իբր պատասխանն է այս վերջիններուն, 1626 Օգոստոս 17ին՝ առ Ուրբանոս Ը. գրածին:

Համառօտագիր (Breve) մըն է, որու բովանդակութիւնը խորքին մէջ նոյն է ՀՍ.ի կողմէ, 1628 Փետր. 19ին, Սպահանի Կարմեղեան միսիոնարներու մեծաւորին ուղղուած նամակին հետ: Հռոմ նախ կը յիշեցնէ Մովսէս Կաթողիկոսին, երկու դար առաջ, Փլորենտիոյ 1439ի ժողովին, հայ պատուիրակներուն հետ կնքուած միաբանական դաշինքը, Հայոց եւ Հռոմի երկու եկեղեցիներուն միջեւ. եւ այդ համաձայնութեան հետ աղերս ունեցող վաւերաթուղթերը կը ղրկէ, որոնք են.

ա) 1439 Նոյեմբեր 22ին կնքուած միաբանական դաշինքը.

բ) Եկեղեցւոյ եօթը Ս. խորհուրդներուն մատակարարութեան վերաբերեալ, հանրածանօթ Արեւմտեան աստուածաբաններու չրջանակին մէջ, «Decretum pro Armenis» Փլորենտիոյ 1439ի ժողովին:

14. Acta, v. 7, f. 18-20.

15. Lett. volg. 1628, v. 7, f. 18. SOCG, v. 181, f. 207v.

գ) Հռոմի, Ս. Պետրոս տաճարին պղնձէ դրան վրայ քանդակուած Թիշատակարանը, յիշեալ 1439ի Ժողովին կողմէ, ուր Ժողովական հայրերու կարգին՝ արձանագրուած էին նաեւ Հայոց կողմէ եկած եպիսկոպոսներուն անունները¹⁶:

1632 Նոյեմբեր 22ին, ՀՍ.ի Ժողովը ուրիշ նամակ մըն ալ կը փութացնէ, ուղղուած խաչատուր Վրդ. Կեսարացիին, որ Լվովի առաքելութենէն դառնացած՝ վերադարձեր էր, առանց դէպի Հռոմ իր քայլերը ուղղելու, թէեւ համաձայնած էին Հայր Դիմաս Կարմեղեան միսիոնարին հետ:

Այս նամակին մէջ ալ ՀՍ.ի Ժողովը կը հաստատէ ինչ որ գրած էր Մովսէս Կաթողիկոսին, նոյն թուականով, եւ ապա ցաւ կը յայտնէ թէ խաչատուր Վրդ. նախորդ տարին, այսինքն 1631ին, չէ կրցած Լվովէն դէպի Հռոմ ուղղել իր քայլերը, ինչ որ պատեհ առիթ պիտի ընծայէր «Լէոպոլսի հայ Արքեպիսկոպոսին գործերը աւելի դիւրութեամբ կարգադրելու»¹⁷:

Այս վերջին թուղթը կը մատնէ ջանք մը՝ դարմանելու այն անպատեհ վարուելակերպը, որ Կաթողիկոսին Նուիրակը գտած էր տեղացի Լեւ եկեղեցական իշխանութիւններու կողմէ, կարենալ վերսկսելու վեց տարիներ առաջ ողջունուած միաբանական խօսակցութիւնները:

Սոյն նամակը զանց չ'ըներ ակնարկել Հռոմ բանալիք հայ դպրանոցի մը ծրագրին, ինչպէս նաեւ խոճա Նազարին կողմէ առաջարկուած առաւելութիւններուն դէպի հայ վաճառականները, Արեւմուտքի շուկաներուն վրայ: Հուսկ կը հաղորդէ նաեւ թէ Հայր Դիմասը, որ այնքան համակրանք ունի Նոր Զուղայի Հայերուն հանդէպ, եպիսկոպոս ձեռնադրած են:

Հայոց պատասխանը եւ եպիսկոպոսական Սիւնիոդոս

Սպահանի Կարմեղեան Հայրերը՝ Հռոմէն իրենց ղրկուած հրահանգները կատարելէն ետքն է անշուշտ որ Հայր Դիմաս իր 1629 Նոյեմբեր 25 նամակով, ինչ կը հայի Մովսէս Տաթեւացիի Քաղկեդոնի Ժողովի քրիստոսաբանական դաւանութեան մասին ունեցած կեցողութիւնները, հետեւեալը կը հաղորդէ ՀՍ.ի Նախագահ Կարդ. Լուդուսծքին, հետեւեալը կը հաղորդէ Ս. Ժողովի Կարգիւնալներուն, վիզիի: Տեղեկագիրը զեկուցուած է Ս. Ժողովի Կարգիւնալներուն, 1631 Յուլիս 4ի նիստին մէջ: Հայոց Կաթողիկոսը, կ'ըսուի հոն.

16. Lett. volg. v. 13, f. 117. - Denz. Enchiridion Symbolorum, ed. 1922, nn. 691-702. ԱԿԻՆԵԱՆ, ԱՊ, էջ 353-354, ուր 1632 Նոյ. 22 թուակիր թուղթը հայերէնի վերածած է:

17. Persia (anno 1648), v. 209, f. 282-283. ԱԿԻՆԵԱՆ, ԱՊ, էջ 355-358, խաչատուր վ. Կեսարացիին ուղղուած թուղթն ալ թարգմանած է:

ա. չ'ուզեր լսել Քաղկեդոնի անունը, որովհետեւ Մարկիանոս կայսր շատ մը հայերու արիւնը մտած էր:

բ. սակայն, «ի Բրիստոս երկու բնութեանց հարցին մէջ, նոյն Կաթողիկոսը (= Patriarche) մի բնութիւն կ'ըսէ, առանց միւս բնութեան եղծումին կամ ոչնչացումին, եւ թէ իր այս հաստատումը, կը յարէ, տարբեր չէ անկէ, որ կաթողիկէները կը հասկնան երկու բնութիւն մէկ անձի մէջ՝ ասացուածով:

գ. թէ հայերը Ս. Լեւոն Պապը իբր հերետիկոս չեն համարիր:

դ. իսկ ինչ կը հայի Դիոսկորոսին, թէ Սուրբ կը կոչեն իրենց Շարականներուն մէջ, Կաթողիկոսը մտադիր է Սիւնհոգոս գումարել, որուն կ'ուզէ հրաւիրել նաեւ զՀայր Դիմաս:

ե. Հուսկ հայ մանուկներուն սորվեցնել լատիներէն, ուսկից մեծ օգուտ յուսալի է կրօնքի»:

Զորրորդ կէտը ակնարկ մըն է անշուշտ «Ո՛վ հրաշալի նախահարք» Շարականին հինգ հարազատ եւ հնաւանդ տուններուն աւարտը յաւելուած երեք տուններուն, ուր Դիոսկորոս Աղեքսանդրիոյ Պատրիարքը՝ փառաբանուած է եւ Քաղկեդոնի Ժողովն ալ նշովուած:

Այսպէս Մովսէս Կաթողիկոսի նախատեսած Սիւնհոգոսի մը ծրագիրը կը զուգանդիպի անոր հետ, զոր ՀՍ.ի Ժողովը 1630 տարւոյն Սեպտ. 5ի եւ Նոյեմբ. 21ի նիստերուն մէջ թելադրած էր Հայր Դիմասին:

ՀՍ.ի Ժողովին 1630 Յունիս 15 նիստի ընթացքին զեկուցողին կողմէ տարակոյս հանուած է Մովսէս Կաթողիկոսի ուղղափառութեան մասին: Հ. Պրոսպէր հերքած է զայն ըսելով՝ թէ որ հերետիկոս եղած ըլլար, Սպահան եւ Զուղա մեզի դպրոց բանալ տալու չէր հաւանք¹⁸:

Մովսէսի օրով՝ հայ Եպիսկոպոսներու Սիւնհոգոսի մը ծրագիրը

Նոյն 1630 տարւոյն Սեպտ. 5 եւ Նոյեմբեր 21, ՀՍ.ի Ժողովի նիստերու ընթացքին՝ խօսք կը բացուի Հայոց Պատրիարքի՝ (Կաթողիկոսի) Մովսէսի մասին:

Սեպտեմբեր 5ի նիստի Ժողովի Հայրերը կը թելադրեն հրահանգել Հ. Պրոսպէրին, ի Սպահան, որպէսզի ջանայ համոզել Կաթողիկոսը, որ իր եպիսկոպոսներով Սիւնհոգոս գումարէ եւ Քաղկեդոնի Ժողովի քրիստոսաբանակամ բանաձեւը, - երկու բնութիւններուն, աստուածային եւ մարդկային, մէկ անձի ու մէկ դէմքի մէջ, - ընդունի ինքը եւ իր եպիսկոպոսները:

18. Acta, v. 7, f. 85v-86. ԱկիւնԵԱՆ, ԱՕդ, էջ 343-344, թողթին հայ թարգմանութիւնը: Acta, v. 7, f. 75, n. 10.

Իսկ Նոյեմբեր 21ի գումարումին ընթացքին, կը զեկուցուի թէ Մովսէս Հոռմի Եկեղեցիին հետ եկեղեցական հաղորդակցութեան սահմանուած Սիւնհոդոսը իբր գումարուած ըլլայ: Ուստի ՀՍ.Ի Ժողովին Հայրերը կ'որոշեն քաջալերական թուղթ գրել ու պատշաճ նուէրներ, որպէսզի խնդիրը «յաջողութեամբ ընթանայ»¹⁹:

Յաջորդ տարին, 1631 Յուլիս 8 թուակիր մըն ալ առ Հայր Դիմաս կը գրուի, Սպահան, յանձնարարելով իրեն շարունակել իր փանքերը, ցուցնելու համար Հայոց Կաթողիկոսին՝ Քաղկեդոնի Ժողովի ճշմարտութիւնը: Նկատած անոր խիստ բարի վարքը՝ Աստուած կը լուսաւորէ²⁰, կը գրեն:

Հ. Ակինեան կը հաստատէ թէ Մովսէս Կաթողիկոսէն խոստացուած Ժողովը տեղի ունեցած է:

Այդպիսի Ժողովի մը լուրը առաջին անգամ Հոռմ հաղորդուած է, կը գրէ Ակինեան, 1630 Մայիս 8ին, Հալէպէն, Հ. Պրոսպէր միսիոնարի կողմէ. «Հայերը Պարսկաստանի մէջ Ժողով մը գումարած են, քննութեան առնելու համար Հոռմի Եկեղեցիին հետ միութեան հարցը: Որպէսզի յաջողութեամբ ի գլուխ ելլէ այս խնդիրը, գրուած են առ Մովսէս Կթղ. դէպի միաբանութիւն յորդորող թուղթերը»²¹:

Այս բանիս կը վկայէ, 1631 Յունուար 26ի գրով, ուրիշ Կարմեղեան միսիոնար մը, Հայր Եպիփան di S. Giovanni Battista, թէ սոյն Ժողովը էր «ի Քրիստոս երկու բնութիւն վարդապետութեան մասին, զոր նոյն Կաթողիկոսը կը խոստովանէր արդէն»:

Նոյնը, 1631 Դեկտ. 25ին, Հնդկաստանի Կոա քաղաքէն գրելով, երկար տեղեկագիր մը իր առաքելութեան շուրջ, ուղղուած ՀՍ.Ի Ժողովի Նախագահ Կարդինալին, յետ ակնարկելու Արեւելքի աղէտներուն, կը գրէ. «Ձեմ գիտեր, Հայաստան գումարուելիք Սիւնհոդոսը, բանակցելու համար այդ Ժողովուրդին (reconciliazione) եւ ընդունելութեան Քաղկեդոնի Ժողովին, ի՞նչ եղաւ արդեօք»: Կը խիթայ որ լուրեան Քաղկեդոնի Ժողովին, ի վեր չկրցայ Պարսից Շահին զրկել Սրբազան Պապէն առ նա գրուած թուղթը»²²:

Հ. Ակինեան կ'ենթադրէ որ այս գրութիւններուն մէջ ակնարկուած Ժողովը ըլլայ այն՝ որմէ կը գրէ Կղեմէս Կալանոս իր ծանօթ երկնեզու հատորներուն մէջ, Վարդան Եպս. Յովնանեան առ Եւդոկիացիս իր Թուղթ Քաջալերականին մէջ, եւ Ստեփանոս Լեհացի իր Տարեգրութեամ մէջ, որ յանգած է, կ'ըսեն, այն թուղթին զոր Մովսէս

19. Acta, v. 7, f. 119, n. 6; f. 157, n. 7. - Acta, v. 8, f. 22, n. 4.

20. Lett. volg. v. II, f. 78.

21. Acta, v. 7, f. 157. Ակինեան, Ամդ, էջ 349:

22. Lett. Spagna, Portugal, Armenia, v. 104, f. 299-303. Ակինեան, Ամդ, էջ 348-350:

Կաթողիկոս, իր 12 եպիսկոպոսներուն ստորագրութեամբ ղրկած է Ուրբանոս Ը. Պապին: Մենք քիչ յետոյ յիշեալ երեք ժամանակակից անձերուն վկայութիւնները պիտի արտագրենք: Առ այժմ, դառնալով, 12 եպիսկոպոսներու անունով գրուած թուղթին, յիշենք Ակինեանի վարկածը, որ նա կը յայտնէ:

Ակինեան կ'արտագրէ Ալլաքիուսի գրքէն Մովսէս Կաթողիկոսին վերագրուած նամակի մը սկզբնաւորութիւնը, ուղղուած Ուրբանոս Ը. Պապին, ըսելով թէ գուցէ 12 եպիսկոպոսներու կողմէ ղրկուած նամակին կը վերաբերի այդ: Ալլաքիուս չէ տուած նամակին թուականը, ինչ որ կը դժուարացնէ մեզի ստուգել²³:

Մովսէս Կաթողիկոսին կողմէ, առ Ուրբանոս Ը. գրուած երկու թուղթ հրատարակած ենք, Ոսկան Վրդ. Երեւանցի մեր ուսումնասիրութեան Յաւելուածին մէջ (էջ 267-275): Ակինեանին արտագրած սկզբնաւորութիւնը չի համապատասխաներ ո'չ մէկուն, ոչ ալ միւսին: Գիտենք նաեւ թէ Մովսէս Կաթողիկոս Ուրբանոս Ը. Պապին շատ գրելու առիթ չէ ունեցած: Հ. Ակինեանի վարկածը հաւանական է: Ամէն պարագային դեռ ստուգելի է, որ միայն այդ թուղթի պատճէնը Վատիկանի դիւանէն լոյս հանելով կարելի է:

Հունսկ 1633 Հոկտ. 8ին, Յովհաննէս Մոլիսոյ Անկիւրացի, որ Կ. Պոլիս կը գտնուէր, ՀՍ.ի ժողովին ուղղած թուղթին մէջ ալ ականարկ մը կայ, թէ՝ Մովսէս Կաթողիկոս «... շատ հակամէտ էր սուրբ միութեան: Հռոմի Բահանայապետին գրած թուղթերուն մէջ՝ նզոված էր Եւտիքէսն եւ դաւանած ի Գրիստոս երկու բնութիւն. նոյն իսկ, ինչպէս Հայր Եպիփան կը գրէր, գումարած էր Պարսկաստանի մէջ ժողով մը, լրջօրէն խորհրդակցելու համար՝ իր ժողովուրդը բովանդակ առաջնորդելու դէպի եկեղեցական հաղորդակցութիւն Հռոմի եպիսկոպոսին հետ»²⁴:

Մովսէս Կթղ.ին գումարած այսպիսի ժողովի մասին, հայ աղբիւրներէն, ժամանակակից վկաներու հաւաստումներ ծանօթ չեն: Սակայն կան ականարկներ Վարդան Արքեպս. Յունանեանի կողմէ, գրուած 1703 թուին, Լվովէն, իր Թուղթ քաջալերական առ ուղղափառ Եւդոկիոյ գրուածքին մէջ, հետեւեալը. «Մովսէս Կթղ. էլմիածնի, յամի տեառն ՌՈՒԸ (1628) հանդերձ երկոտասանիւր եպիսկոպոսօք ստորագրեալ եւ կնքեալ զդաւանութիւն կաթողիկէ հաւատոյ՝ առաքեաց առ Փափն Ուրբանոս Ը., որոյ օրինակն է ի գրգատան իմում»:

Կղեմէս Կալանոս, որ վախճանած է 1666ին, ժամանակակից վկայ կրնայ համարուիլ իր ծանօթ հեղինակութեան մէջ, որ լոյս տեսած է

23. ALLATIUS LEO, *De Ecclesiae Occidentalis atque Orientalis perpetua confessione*, Tom. I-III, Coloniae, 1648, p. 1004. - Lett. volg. v. 13, f. 107.

24. Acta, v. 8, f. 21.

Հռոմ, ՀՍ.ի տպարանէն 1650 թուականին, կը գրէ. «Մովսէս զդաւանութիւն ուղիղ հաւատոյ, ստորագրեալ ի յերկոտասան վարդապետաց, յղեաց առ Ուրբանոս Ը.» : Եւ թէ այս դաւանագրին մէջ, զՀոգին կը դաւանէր «ի Հօրէ եւ յՈրդոյ» բխեալ²⁵ :

Ստեփանոս Ռոչգա, ուրիշ հեղինակ մը, մօտիկ վարդան Արքեպս. Յունանեանի, կը գրէ իր Տարեգրութիւն գրութեան մէջ. 1629 թուին «Մովսէս Կաթողիկոս, իբրեւ նստաւ յԱթոռն էջմիածնի, գրեաց զդաւանութիւն ուղղափառ հաւատոյ հանդերձ ԺԲ. եպիսկոպոսօք... առ Ուրբանոս Ը.» : Իսկ 1630 թուին՝ թէ «Եբարձ ի Շարականէն Ո՛վ հրաշալի Գալստիարք գերիս յետին տունս, ի հերձուածողաց ոմանց յաւելեալս, որպէս յայտ է ի թղթոյ նորա առ մեր Լէօպօլսեցիս»²⁶ :

Այս վկայութիւններուն համաձայն խնդրոյ առարկայ Սիւնհոդոսը գումարուած կ'ըսուի, յետ Մովսէսի Կաթողիկոս ընտրութեան եւ անշուշտ օծման, որ 1629 տարւոյն սկիզբները տեղի ունեցած է :

Չամչեան ալ կ'անկարկէ այս որոշման՝ առնուած Մովսէս Կթղ.ի կողմէ : Գրիգոր Կեսարացի որ Պոլսոյ Աթոռէն ինկած էր, լսելով սիւնհոդոսի հաղորդակցութեան Մովսէս Կթղ.ին՝ Հռոմի Եկեղեցիին հետ, կը դժկամակի : Մանաւանդ որ իրաւաւոր Վրդ. Կեսարացիին դէմ, Մովսէսի այս նուիրակին, ռի ունէր, որովհետեւ նա ոմանց ըսած էր թէ՛, Հայոց դաւանութիւնը նոյն է Բաղկեդոնի ժողովին. խտրը ծէսին մէջ է : Ուստի կը գրէ առ Մովսէս իր մտահոգութիւնը ու մեղադրանքը իրաւաւոր Վրդ.էն, զգուշացնելու Մովսէսը : Երբ կ'իմանայ թէ նա ալ առ Պապն սիրոյ ու հպատակութեան գիրեր յղած է, անոր ալ կը յայտնէ իր դանգատը, թէ քաղկեդոնականներու հետ «ուխտս եւ դաշինս» գրած ես, «եւ բազում թուղթս միաբանութեան» գրած ես Հռոմ : Ի լուր այս բոլորին՝ մեծ սուգով համակուած եմ, կը գրէ, «մինչ զի լաւ համարեալ ինձ զմեռանիլն քան թէ կենդանի մնալ...» , ինչ որ «ոչ վայելէ քոյին խոհեմութեանը» : Մովսէս փոյթ չ'ըներ, եւ իր հօտին խնամքը կը շարունակէ «լեալ ամենեցուն հայելի ուղղութեան եւ սրբութեան» :

Չամչեան ուրիշ վկայութիւն մըն ալ ունի : Այն օրերուն, կը գրէ, ուր Հայր Պօղոս Պիրոմալլի հիւր եղած էր Մովսէս Կթղ.ին, լատին միսիոնարը հարց դրած է հայրապետին թէ ինչո՞ւ թղթակցութեան մէջ չէ Հռոմի եպիսկոպոսներուն հետ : Մովսէս կը պատասխանէ. Մենք զինք կը ճանչնանք, ես իսկ 1629 թուին գրած եմ Պապին, ու չեմ գիտեր թէ ընդունա՞ծ է թէ ոչ իմ գիրս. եթէ դու ապահով միջոց ունիս, այժմ իսկ ուրիշ մը կը գրեմ : Ու կը գրէ նա՞մակ մը, որուն 12 Եպիսկոպոսներ կը ստորագրեն ու զայն կը յանձնեն Հայր Պիրոմալլին :

25. CL. GALANO, *Conc. Ecclesiae Armenae cum Romana*, pars II, t. I, 397. - Վիեննայի Մխիթ. Մոսդ., 2 հտ. 37, թղ. 39ա :

26. ՍՏ. ԼԵԶԱՅԻ, Տար., 174 : ԱԼԻՇԱՆ, Կամենից, 138 :

Չամչեանի աղբիւրը մեզի անծանօթ է: Բայց գիտենք թէ Հայր Պիրոմալլի, երբ Նախիջեւանի թեմին Տէր Օգոստինոս Եպս.ին հետ տարաձայնութիւն կ'ունենայ, Երեւան կը փախչի եւ Մովսէս Կթղ.էն սիրալիւր ընդունելութիւն կը գտնէ: Այս փախուստին թուականը՝ 1632ի Յունիսի վերջերը կ'իյնայ: Ամիսէ մը աւելի կը մնայ Կաթողիկոսին մօտ: Գիտենք նաեւ թէ Մովսէս 1632 Օգոստոս 19ին երկար թուղթ մը կը գրէ Ուրբանոս Ը. Պապին, խնդրելով անոր միջամտութիւնը Լիվիի Նիկողայոս Արքեպս.ին յարուցած խռովութեան կարգադրութեան: Եթէ Հայր Պիրոմալլի թեւադրած է Մովսէս Կաթողիկոսին գրել առ Պապն, սոյն հարցի վերաբերմամբ ըլլալու է, եւ 1632 Օգոստոս 19ին թուղթը²⁷: Սակայն 19 Օգոստոս 1632ի թուղթը մի միայն Մովսէսէն ստորագրուած է: Տասներկու եպիսկոպոսներու ձեռնարկով թուղթը աւելի կանուխ ըլլալու է:

Տարակոյս չի կրնար ըլլալ Հ. Ն. Ակինեանի տեսակէտի մասին: Ա. Ալպօյաճեան ալ, «Ո՛վ հրաշալի նախահարք» շարականին յաւելուածական երեք վերջին տունները ջնջելու որոշումը, Մովսէսի կողմէ՝ հաւանութեամբ 12 եպիսկոպոսներու, կը զետեղէ 1628 թուին, անշուշտ հետեւելով Վարդան Եպս. Յունանեանի վկայութեան: Պատճէնը թուղթին դեռ յայտնի չէ, կը գրէ²⁸:

Մովսէս Կթղ.ի տրամադրութիւններուն անկեղծութեան լաւագոյն ապացոյցն էր, անշուշտ, նախնեաց այդ չքեղ Շարականը սրբել հերձուածողական յաւելուածէն, եւ միանգամայն Հայաստանեայց Եկեղեցին ալ հերձուածողի ու հերետիկոսի արատէն ձերբազատել, որով հերձուածողք ունամք, ինչպէս կը գրէ Ստեփանոս Վրդ. Ռոշդա, անոր հարազատ դիմագիծը արատաւորած էին:

(Շար. 3)

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊՍ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ

27. ԶԱՄԶԵԱՆ, հտ. Գ, էջ 611-612: ԱՄԱՏՈՒՆԻ, Ոսկամ Վրդ. Երեւանցի, էջ 41-42, 269-275:

28. ԱԿԻՆԵԱՆ, Աճդ, էջ 349-350: ԱԼՊՈԹԱՃԵԱՆ, «Սիւն», 1937, 122:

Résumé

MOVSÈS III TADEVAC'I CATHOLICOS D'ETCHMIADZINE

Mons. G. AMADOUNI

Au XVIIe siècle, les riches commerçants arméniens de Perse afin de pouvoir commercer avec l'occident et pour mieux réussir dans leurs entreprises, se mettaient en contact avec l'Eglise de Rome par l'intermédiaire des missionnaires occidentaux.

Movsès, du temps qu'il était Vardapet avait de très bonnes relations avec les Carmélitains et les frères Uniteurs de Naxicevan. En cela il n'était pas du tout d'accord avec son propre Maître et Père Spirituel, le Vardapet Grigor Kesarac'i, en qui il ne manquait pas pour autant de respect, mais qui était un ennemi acharné de l'Eglise latine de Rome.

Lors de son ordination épiscopale, en 1624, durant une réunion avec les missionnaires occidentaux sur les problèmes de l'Union des Eglises, Movsès leur promet qu'au Synode Episcopal arménien il présentera le problème des différences entre les Eglises arménienne et latine. Il est normal que cette nouvelle très importante arrive aussitôt à Rome. La P. F. fait parvenir en 1625 des dons de la part du Pape à l'Evêque Movsès ainsi qu'à deux autres Vardapets, mais il est recommandé aux missionnaires, porteurs des dons, de ne les confier que lors d'une profession de foi officielle de leur part. C'est sur ce type de relation que suit la lettre de l'Evêque Movsès, écrite le 17 Août 1626, adressée directement au Pape Urbain VIII. La lettre est également signée par le Vard. Xacatur Kesarac'i et le Vard. Aristakes Sambec'i.

Le teneur de la lettre est purement doctrinale, surtout au sujet de l'Union des Eglises. Il y est expliqué aussi que l'expression adoptée par l'Eglise arménienne «Une seule nature en le Christ» est dans le sens «orthodoxe» signifiant «distinct», «sans confusion»; il est donc admis sans aucun doute la doctrine des deux natures «distinctes» dans la seule Personne du Christ: la nature humaine et la nature divine. Dans l'esprit de la lettre nous n'y trouvons aucune trace d'intérêts politique ou humain. La seule préoccupation que nous puissions y trouver est celle de la restauration de l'Unité des Eglises par la création de conditions propices à l'Union.

Dans sa lettre du 25 Novembre 1629, le P. Dimas, Supérieur des Carmélitains d'Isphahan, écrit à la P. F. que l'Evêque Movsès a bien l'intention de présenter au Synode des évêques arméniens des problèmes de nature doctrinale.

Entretiens Movsès est élu Catholicos d'Etchmiadzine et la Consécration a lieu en cette même année, en 1629. La réponse à la fameuse lettre du 17 Août 1626 de Movsès, lui arrive qu'en 1632 (datée du 22 Novembre 1632) et le contenu traite toujours de propositions pour l'Union.

Nous trouvons en des sources soit arméniennes qu'étrangères quelques allusions à une convocation d'un Synode de la part de Movsès et, que soit écrite une lettre signée par lui même et 12 évêques arméniens, adressée au Pape Urbain VIII. Il n'y a eu encore aucune découverte de cette lettre dans les archives.